

Šefčík, Ondřej

Popis alternací jako prostředek modelace vokalického subsystému češtiny

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 2003, vol. 52, iss. A51, pp. [99]-111

ISBN 80-210-3151-4

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100018>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ONDŘEJ ŠEFČÍK

POPIS ALTERNACÍ JAKO PROSTŘEDEK MODELACE VOKALICKÉHO SUBSYSTÉMU ČEŠTINY

0. Úvodem

Následující práce se snaží být experimentem v modelování fonologického systému pomocí popisu alternací fonémů. Jako pokus o uplatnění nepříliš obvyklé metody není plně vyčerpávající v tom smyslu, že se omezuje za jediný problém popisu fonologického systému. Nicméně snad postačí jako ukázka metodologického experimentu a základ pro kritiku použité metody. Text je to pracovní a autor se těší na připomínky a komentáře.

Připomínáme, že jsme za objekt našeho synchronního popisu zvolili současnou spisovnou češtinu, otázky dialektů a historického vývoje ani jazykové dynamiky (ve Vachkově smyslu tohoto termínu) zde rozbírat nebudeme.

1. Výsledky dosavadního popisu českého vokálního subsystému

Česká fonologie si na první moderní a soustavný popis fonologického systému (mimo standardní gramatiky) počkala dlouhou dobu po Trubeckém (ačkoliv jinak naše země prosluly jako místo zrodu „pražské fonologie!“). Vlastně až Kučera (1961), vybaven harvardským binarismem, se tohoto úkolu zhostil.

Kučera (1961: 25–30) uvádí, že čeština má deset vokálních fonémů v kvantitativní korelaci třídy krátkých vokálů k třídě vokálů dlouhých. Uznává, že /ól/ má pouze marginální význam pro svůj cizí původ a nízkou frekvenci i v samotných výpůjčkách. Jinak modeluje české vokály do trojúhelníku tvořeného vysokými, středními a nízkými vokály (tedy tvoří tzv. *graduální opozici*), ovšem popisuje je v termínech binarismu jako sadu privativních protikladů. Komponent *lou/* považuje Kučera za bifonématický. Mezi *li/ – lu/* a *le/ – lo/* nachází proporční vztah.

Vlastně navázáním na Kučerovu monografii je studie Vachkova (1968: 28–46), v níž Vachek modeluje český systém v podobě trojúhelníku, se „*samohláskovým ternárním protikladem*“ mezi *lal – lel – lil* a *lol – lol – lul*, čímž je míněna

stará Trubeckého graduální opozice. Mezi *le/ – li/* a *lo/ – lu/* pak nachází korelaci gravisovosti, tedy opět počítá s tím, že vztah mezi *li/ – lu/* a *le/ – lo/* je proporční. Tytéž protiklady jako u krátkých vokálů pak nachází mezi dlouhými fonémy, takže popisuje graduální vztah mezi *lá/ – él/ – lí/* a analogický, leč defektní, mezi *lál/ – (lól/)* – *lúl/* (narušený nízkou mírou fonologizace *lól/*, takže jde spíše o analogickou graduálnost než o faktickou).

O důvodech, pro které graduální opozici v svém popisu vokalického subsystému užívá, říká Vachek: „*intuitivně se jeví zcela zřejmé, že nelze dobře od sebe odtrhovat protiklady typu li/ – le/ a protiklady typu le/ – la/, protože obojí spolu v podsystému krátkých samohláskových fonémů úzce souvisí a navíc jsou oba typy párů spojeny svým středním členem le/ (resp. lo/)*“ (Vachek 1968: 29–30). Tento výklad však není argumentem, ale vyznáním víry. Opozice *tl/ – dl/* nepochybně rovněž souvisí s opozicí *tl/ – sl/* a také mají tyto opozice svůj „střední člen“ (totiž *tl/*), nicméně to neznamená, že opozice *tl/ – dl/* a *tl/ – sl/* jsou současně stejného protikladu (což si ostatně sám Vachek nepochybně uvědomoval).

Jinak Vachek rozeznává korelaci kvantity mezi krátkými a dlouhými vokály (s výjimkou zmíněného *lól/*), které tak vytvářejí samostatný systém spjatý v korelaci se systémem krátkým jako třída k třídě. O diftongu *lou/* říká Vachek, že je tvořen dvěma segmenty, nejedná se tedy podle něj o monofoném (Vachek 1968: 35–36).

Vachek ve své práci popisuje systém českých fonémů nikoliv staticky, ale dynamicky, k soustavnému popisu fonologických procesů a alternací či k definování toho, že tyto procesy a alternace nejvíce vypovídají o uspořádání fonémů, však nepřistoupil.

Akademická mluvnice (1986: 128–131, výklad o fonologii napsal K. Horálek) připouští u vokálů graduální uspořádání, v zásadě ale respektuje terminologii binaristickou. Zvláštností je kuriózní modelování vokalického subsystému nikoliv do tradičního trojúhelníku, ale do čtyřúhelníku s *la/* uprostřed, bez zřejmého udání důvodu takového zobrazení:

<i>lu/</i>		<i>li/</i>
	<i>la/</i>	
<i>lo/</i>		<i>li/</i>

Jinak *Akademická mluvnice* předpokládá korelaci subsystému dlouhých vokálů k subsystému krátkých vokálů, zmiňuje zvláštní postavení *lól/* a vzácnou distribuci *él/*; *lou/* definuje jako diftong vedle diftongů cizích *laul/*, *leul/*, ovšem bez větší podpůrné argumentace, která autora vedla právě k těmto závěrům.

Krčmová v *Příruční mluvnici češtiny* (1995) popisuje deset vokalických fonémů, dva podsystémy spjaté opozicí kvantity, tři stupně výšky, proporcionalitu vztahu *li/ – lu/* a *le/ – lo/*, zmiňuje perifernost *lól/* i obdobnou situaci *él/* (popisuje rozdíly mezi oběma druhy perifernosti – *lól/* je zcela vyhrazeno pro expresivní varianty domácích slov a výpůjčky, *él/* je i v slovech domácích neexpresivních), *lou/* nechápe jako jeden foném, ale skupinu fonémů *lo/* a *lu/*.

Palková (1997: 170–207) věnuje neúměrně místa fonetickým podružnostem (např. výklad o frekvencích zvuků má velmi malý smysl pro přístup fonologa, který odhaluje vztahy mezi fonémy; někdy se mýlí v citaci – Krčmová **popírá** monoftongičnost *loul*, nikoliv zastává; Hjelmslev rozlišuje sice pojmy *invariant* – *varieta* – *varianta*, druhý z pojmů je ale (spolu s *variací*) podřazený třetímu. Graduálního protikladu Palková neuzívá, rozkládá jej na sadu binárních protikladů. Předpokládá kvantitativní korelaci dvou subsystémů jako třídy ke třídě, nepochybuje o proporčnosti vztahu *lil* – *lul* a *lel* – *lol*.

Shodnými rysy dosavadních popisů českého vokálního systému je předpoklad kvantitativní korelace dvou subsystémů jako třídy ke třídě a domněnka, že poměr mezi *lel* – *lol* a *lil* – *lul* je stejného druhu. Tyto popisy rovněž popírají monoftongičnost *loul*.

Mírné odlišnosti jsou pouze v popisu vokálního systému z pohledu protikladu výšky. Binarismem ovlivnění autoři se snaží popsat tuto organizaci fonémů pomocí opozice na více privativních opozic, Vachek trvá na Trubeckého graduální opozici.

Úkolem tohoto příspěvku je prověřit adekvátnost dosavadních popisů vokálního subsystému pomocí užití jiné metody, než byly dosud běžně aplikované.

2. Alternace jako realizace vztahů uvnitř fonologického systému

Náš pokus o netradiční popis vokálního subsystému bude analytický. Budeme se snažit popsat vokální systém pomocí charakterizování opozic, které mezi vokálními fonémy prokazatelně existují. Tyto opozice, aby byly naplněny, musejí být realizovány a být formálně zjevné. **Formálně nezjevné opozice nejsou konstitutivními prostředky tvořícími fonologický systém.**

Na nehlubší rovině analýzy se formální vztahy mezi fonémy realizují alternacemi, a to pravidelnými alternacemi syntagmatickými i paradigmatickými. Pomíjíme tedy alternace typu variace, které jsou individuální a příležitostné, zaměřujeme se na popis alternací, které jsou podmíněny syntagmaticky (relace) nebo paradigmaticky (korelace). Jen skrze tyto relace a korelace (na tomto místě těchto termínů užíváme v Hjelmslevově, nikoliv v Trubeckého smyslu) je foném funkčně vymezen k fonémům ostatním a jen tyto relace a korelace nám mohou osvětlit pozici fonému v systému. Každá syntagmatická relace je ostatně realizací nějaké paradigmatické korelace. Paradigmatické funkce jsou tím, co konstituuje fonologický systém, jsou prostředkem uspořádání, které má daný foném k ostatním fonémům (a k nule), a hierarchizují fonémy ve třídách. Toto uspořádání ve třídách a opozicích paradigmát se projevuje v pravidelných syntagmatických (fonotaktických) a paradigmatických (morfonologických) alternacích. Konstitutivní funkce, které k sobě fonémy (a jejich třídy) mají, jsou poznatelné a popsitelné pouze na základě odhalení **formálních** funkcí, které k sobě jednotlivé fonologické komponenty mají. Veškerý fonologický popis vychází proto z popisu formy a k němu se vrací, fonologie je tedy **formální disciplínou**.

Už Trubeckoj sám si do značné míry uvědomoval význam fonologických paradigmatických alternací (ostatně on sám vytvořil termín **morfonologie** i vymezil jeho obsah – viz Trubetzkoy 1939: 160–163) a fonologickým syntagmatickým alternacím věnoval v *Grundzüge* rozsáhlý prostor (kapitola VI. *Die Phonemverbindungen* 1939: 218–229).

Navrhujeme proto rozvést nyní koncepci opozic o opozice **alternanční**, tj. takové opozice, které jsou realizovány alternacemi. U těchto opozic je třeba rozlišit dva druhy – opozice **syntagmaticky alternanční** a opozice **paradigmaticky alternanční**.

Obě alternace vycházejí ze stejného principu. Alternující alomorfy mají stejný základ (tj. ty komponenty, které nealternují) a nestejně rozdíly (tj. komponenty, které alternují). Tyto alternující komponenty mají k sobě různé opozice (takže tyto opozice uzavírají).

Společná koncepce obou alternací spočívá v povaze rozdílu (tj. vlastností, které nejsou společné termínům opozice) mezi alomorfy a v opozici tak vytvořené: syntagmaticky alternanční opozice má společný rozdíl syntagmatické morfologické alternace (tento rozdíl si označme zavedeným termínem *archifoném*), paradigmaticky alternanční opozice má společný rozdíl paradigmatické morfologické alternace (tento rozdíl si označme zavedeným termínem *morfoném*). Předpokládáme, že kolem těchto alternančních opozic je vystaven fonologický systém, tj. fonémy alternující spolu v archifonému či morfonému jsou spolu spjaty alternanční opozicemi, která vymezuje fonémy na alternaci účastné od fonémů na alternaci neúčastných.

Takové faktické opozice, které nejsou realizovány alternacemi (a nejsou složeny z alternančních opozic), označíme jako **parazitické**. Parazitická opozice je tedy taková opozice, která je případně analogická opozici alternanční a sama alternací není realizována (Že existují i analogické opozice alternanční, které jsou realizovány alternací a nejsou proto parazitické, není asi třeba zvlášť zdůrazňovat, byť to zde pro formu činíme).

3. Alofony českých vokalických fonémů

Přistupme nyní k vlastnímu rozboru českého systému vokálů.

Analýzou mluvních řetězců na nejhlubší rovině (tj. na rovině foneticko-fonologické, termín nejhlubší odvozujeme od toho, že je při analýze se noříme do hloubky) zjišťujeme, že segmentální komponenty, které ji tvoří, nejsou součástí rovnocenných tříd, ale vykazují různé závislosti na sobě navzájem – tj. některé komponenty jsou závislé na komponentech jiných. Takovým typickým vztahem je závislost komponentů tvořících svahy slabiky na komponentech tvořících vrchol slabiky. Závislé komponenty jsou **proměnnými** v řetězci dané roviny, komponenty, které můžeme považovat za nezávislé na jiných, jsou **konstantami** v řetězci dané roviny. Komponenty, které jsou analyzovány na rovině foneticko-fonologické, označíme proto jako fonologické komponenty a jejich vzájemné funkce jako fonologické funkce. Funkce, kterou k sobě mají

v slabičném řetězci konstanty a proměnné, se nazývá *selekce*, takže můžeme říci, že konstanty jsou selektovány proměnnými. V případě řetězců českých promluv zjistíme, že za fonologickou konstantu (tj. vrchol slabiky) musíme považovat následující komponenty řetězce (tj. slabikotvorné alofony): *a, á, e, é, o, ó, i, í, u, ú, ou, au, eu, ě, ě, ě, ě, ě*.

Oblíbenou tradicí českých gramatik je věnování dosti značného prostoru otázce, zda (a jak) v češtině existuje i komponent *ɲ*, což se dokládá na dialektových příkladech *sedňáct* etc. Dokonce v některých nářečích existuje i komponent *ɲ̃* (Krčmová 1992: 107, Krčmová 1995: 40) Fakticky ale tento (byť jistě správný) příklad nemá pro výklad k spisovné češtině větší význam, neboť se týká jiného a hlavně jinak **fungujícího** systému.

Pouze v přejatých slovech se nacházejí ještě komponenty *ó, eu, au*. Těmito komponenty se nyní zabývat nebudeme (jejich cizost je sama o sobě příznakem), omezíme teď svůj výklad na komponenty vyskytující se v slovech pocíťovaných jako domácí.

Selektující komponenty (slabikotvorné alofony) pro zjednodušení označme jako *kulminy*, selektované komponenty (neslabikotvorné alofony) jako *nekulminy*.

Některé kulminy mají alternaci s nekulminou a že jiné tuto alternaci nemají. Alternaci tohoto druhu mají *ě, ě, ě* (*vedě ~ vedla, vítě ~ větru, osmě ~ osmi*).

Alternace *kulmina ~ nekulmina* je prvním klasifikačním kritériem námi použitým.

Dalším klasifikačním kritériem může být existence komponentu pod přízvukem, ovšem typickým (ve smyslu jazykového typu) rysem češtiny je, že výskyt komponentů není závislý na tom, jestli slabika přízvukná či nikoli. Výjimkou z tohoto pravidla je *ɲ*, které se vyskytuje jen a pouze v nepřízvukných slabikách a to v číslovkách *osm* a *sedm* a jejich odvozeninách. Tato výjimečnost je důvodem, proč se běžně tyto číslovky a jejich odvozeniny vyslovují s opěrným kulminovým komponentem *u* (*osum, sedum*). V případě takové realizace nazály *m* se vlastně počet kulmin (tj. alofonů) v češtině redukuje (takže */m/* nemá to, čemu se říká vokální alofon a tak by distribuce alofonů tohoto fonému odpovídala distribuci alofonů sesterského */n/*), neboť v pozici po *u* se *m* realizuje jako nekulmina. Komponent *u* můžeme právem považovat za opěrný vokál, neboť není morfologicky odůvodněn, jeho labiální zabarvení je pak důsledkem syntagmatické asimilace následujícího labiálního konsonantem. Že tato asimilace není v češtině běžná, je samo dalším důkazem epentetičnosti *u*. Jiným případem, kde komponent *u* není v žádném případě realizací fonému */u/*, je „vokalizace“ předložky *k*, která se „vokalizuje“ (rozuměj – realizuje se s epentetickým vokálem) před slovy začínajícími skupinou konsonantů obsahujících labiálu (někdy i osamocenou labiálou). Před trsem konsonantů začínajících labiálou je opěrný vokál realizován komponentem *u*, před trsy počínajícími jinými konsonanty než labiální lokace se realizuje jako *e* (*ku příkladu, ku pomoci* × *ke stolu, ke králi*).

V každém případě nemůžeme jakýkoli kulminový komponent považovat hned za vokál, pokud termínem vokál označujeme člena fonologické paradigmatické třídy, tj. druh fonému. Definujeme-li foném jako takový komponent výrazu, který od sebe odlišuje morfémy, pak i vokál jako zvláštní případ fonému musí být definován jako komponent výrazu (s přídatnou charakteristikou odlišující vokál od konsonantu). Pokud mluvní komponent není samostatnou realizací fonému, nelze mluvit o jeho fonémovosti. Nic na tom nemění ani fakt, že je realizován stejným alofonem, jakým se snad realizuje některý z fonémů. To je případ i epentetické kulminy. Vokál je pro nás termín označující dále jen a pouze člena fonologické paradigmatické třídy (tj. foném, jak jsme jej vymezili výše), kterou si ozna-

číme proto jako vokalickou, přičemž motivem pro takové označení může být právě to, že je daný foném primárně (tj. syntagmaticky nezatíženě) realizován kulminou. Z výše uvedeného snad vyplynulo, že za foném považujeme jen takový komponent, který odlišuje od sebe znaky. Opěrná kulmina („epentetický vokál“) znaky od sebe neodlišuje, není proto v tomto smyslu fonémem.

Uzavřeme naše pozorování kulmin s tím, že ne každá kulmina je nutně realizací vokálu (a existují jazyky, v nichž ne každý vokál je realizován kulminou).

Typickou vlastností třídy českých vokálů je tedy nulová schopnost syntagmatické alternace s nekulminou.

Naproti tomu, jak uvidíme, existují početné a pravidelné paradigmatické alternace, které konstituují opozice českého vokalického subsystému.

Snadno odhalíme, že je možné rozeznávat vokály krátké *la*, *le*, *lo*, *li*, *lu*, dlouhé *lál*, *lél*, *lól*, *líl*, *lúl* a dále diftong *loul* (a další diftongy ve slovech cizího původu). Předpokládejme, že vokály krátké jsou uspořádány v nějaké opozici s fonémy dlouhými (včetně *loul*), ať už je toto uspořádání dáno jako funkce třídy k třídě (krátkých vokálů k dlouhým vokálům), nebo jako komponent ke komponentu (tj. *la* k *lál* atd.), což není totéž.

Co se týče opozice kvantity, pak platí, že existuje korelační opozice založená na alternaci mezi *la* – *lál*, *le* – *lél*, *li* – *líl*, *lu* – *lúl*. Tato opozice ale neexistuje mezi *lo* – *lól*. Vztah mezi nimi je sice v jistém smyslu opozicí, nikoliv však uspořádávající korelací. Vachek (1968: 35) vhodně používá termínu *konfrontace*, který se pro označení poměru *lo* a *lól* dobře hodí. Tento vztah není naplněn žádnou funkční alternací (jak dále uvidíme) a je proto spíše prostou neutříděnou opozicí typu *padla* × *pádla*, která je sice vystavena pomocí fonémů spjatých korelací, v tomto případě však není funkční jinak než primitivně (tj. není alternační). Právě prosté opozice (typu *domu* × *dómu*), které nejsou korelacemi (v Trubeckého významu tohoto slova), označíme jako *konfrontace*.

Faktem ale zůstává, že foném *lo* sice nemá korelační alternaci s *lól*, zato ale má korelační alternaci s *loul*, čímž se dostáváme k otázce monofonémovosti tohoto zajímavého komponentu.

Trubeckoj (1926: 56) s Jakobsonem (1929: 55) zastávali názor, že se v případě *loul* jedná o fonologický monoftong v subsystému dlouhých vokálů a v korelaci s *lo*, přičemž oprávněně (mimo jiné) argumentovali tím, že *loul* je jediný (fonetický) diftong v českém jazyce, jako takový je nerozložitelný na menší komponenty a funkčně je v korelaci s *lo*, zatímco dlouhé *lól* v této korelaci není.

Pro určení povahy *loul* je však důležitější fakt, že čeština ve slovech nepociťovaných jako cizí nezná jiné postavení dvou vokálů vedle sebe mimo případu morfologického švu mezi oběma vokály (přičemž *loul* se vyskytuje i mimo šev) a že nezná ani samostatně stojící [y]. Je-li výskyt tohoto fonetického komponentu vázán na výskyt v *loul* nebo v příznakových diftonzích cizích *laul* a *leul*, pak je pouhým syntagmatickým komponentem a přídatnou fonetickou charakteristikou předchozího komponentu (tj. *o*). A chybí-li v domácích slovech *lól* a *loul* má korelaci k *lo*, je pak nutné *loul* považovat za kvantitativní protějšek *lól*. Co se týče vztahu *loul* k příznakovým diftongům *laul* a *leul*, pak nelze než opětovně užít termínu *konfrontace*; tyto (rozhodně fonetické) diftongy nejsou v korelaci

k *loul*, ale v pouhé konfrontaci, neboť se nacházejí v jiných úrovních slovní zásoby. Domácí slova neznají tyto diftongy (mimo zřejmých případů s morfolo-
gickým švem jako *nauka*, *neuteče*, ve kterých je právě výskyt dvou vokálů
vedle sebe příznakem vnitřního švu), zatímco cizí slova neobsahují zpravidla
většinou *loul* (zajímavé je, že s přibývajícím počtem anglických výpůjček typu
kouč počet cizích slov s *loul* roste). Tato konfrontace mezi fonetickými diftongy
je paralelní konfrontaci krátkého *lol* a dlouhého *lól*.

Konfrontační vokalické segmenty nepatří do vlastního systému vokálů češtiny,
tvorí jakési jeho odbočky, přičemž mezi sebou nejsou spjaty jinými opozici-
cemi než parazitickými. Tvoření složitého korelačního systému o třech třídách
(krátkých, dlouhých a diftongických) vokálů, jak to činí Palková (1997: 207) je
zbytečné, protože původcem cizí komponenty nemají korelaci s domácími fo-
némy a nemají tuto korelaci ani mezi sebou a protože vztah mezi krátkými a
dlouhými vokály v češtině není vztahem mezi dvěma třídami, ale je složitější,
jak si dále předvedeme.

4. Alternace českých fonémů

Co se týče alternací českých vokálů vůbec, pak se setkáváme s následujícími
střídáními:

Pomineme-li případný směr motivace (který je pro naše účely, zdá se, lhostej-
ný), pak krátké vokály mají tyto alternace s vokály (dlouhými i krátkými):

<i>a ~ á</i>	<i>naměřit ~ náměr</i>	<i>e ~ é</i>	<i>teče ~ téci</i>
<i>a ~ e</i>	<i>šťastný ~ štěstí</i>	<i>e ~ a</i>	<i>sedět ~ vsadit</i>
<i>a ~ o</i>	<i>hrabat ~ hrob</i>	<i>e ~ o</i>	<i>nese ~ nosí</i>
<i>a ~ í</i>	<i>žatva ~ žít</i>	<i>e ~ í</i>	<i>běhat ~ sbíhat</i>
		<i>e ~ á</i>	<i>pět ~ pátý</i>
<i>o ~ e</i>	<i>lože ~ ležet</i>	<i>i ~ í</i>	<i>vynosit ~ výnos</i>
<i>o ~ a</i>	<i>hrob ~ hrabat</i>	<i>i ~ á</i>	<i>diblík ~ d'ábel</i>
<i>o ~ á</i>	<i>skočit ~ skákat</i>		
<i>o ~ ú</i>	<i>boha ~ bůh</i>	<i>u ~ ú</i>	<i>uhýbat ~ úhyb</i>
<i>o ~ ou</i>	<i>bořit ~ bourat</i>	<i>u ~ ou</i>	<i>sud ~ soudek</i>

Často uváděná alternace *lol* – *lól* (*teflon* – *teflónek*) není morfologická, ale pouze syntagmatická
(srov. Vachek 1968: 31). Proto se jí nebude zabývat jako nevýznamnou.

Je zřejmé, že jednou z typických paradigmatických alternací českého voka-
lického systému je **alternace kvantity**.

Toto zdloužení (případně zkrácení – směr alternace je pro fonologický popis
nedůležitý) je například typickým prostředkem tvorby deverbativních substantiv
tvořených pomocí primárních předpon:

naměřit ~ náměr

vyměřit ~ výměř

uměřit ~ úměra

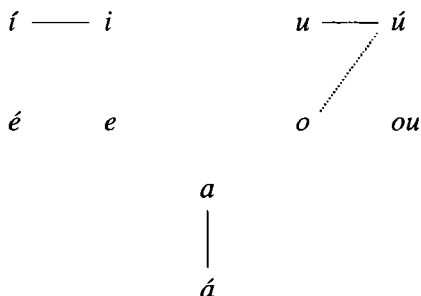
zapálit ~ zápal

vypálit ~ výpalné

upálit ~ úpal

Takové dloužení však má, jak známo, svá omezení. Nedlouží se vokál předpony končících na konsonant (*odměřit ~ odměr*). Předpony obsahující /ol/ se buď nedlouží (typický jev: *poměřit ~ poměr*), nebo se dlouží se současnou změnou kvality (u předpon je to vzácnější jev často spjatý s rozvolněním sémantické motivace: *proměřit ~ průměr*, *pronikat ~ průnik*).

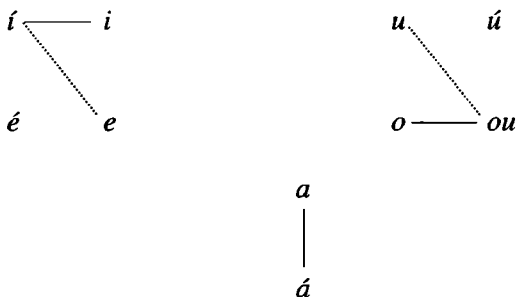
Na základě tohoto typu paradigmatické alternace „dloužení“ můžeme sestavit první tabulku alternačních opozic českých vokálů:

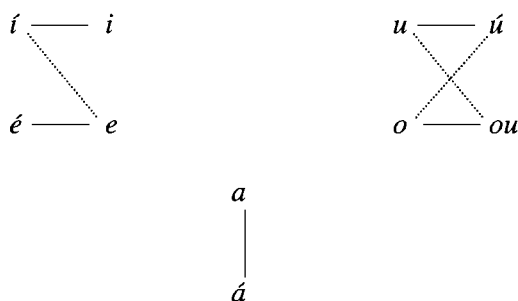
Jak je zřejmé, na základě korelace dloužení předpon musíme konstatovat, že mezi *lel* a *lél* a rovněž mezi *lol* a *loul* jsou pouze parazitní opozice. Tento výsledek však musíme považovat za pouze předběžný a bude jej třeba ještě upravit podle dalších výsledků.

Korelaci dloužení zastihujeme i na jiných místech tvoření slov. Typickým příkladem může být tvoření deminutiv (Dokulil 1962: 170–171): *dar ~ dárek*, *list ~ lístek*, *kámen ~ kamínek*, *kruh ~ kroužek*...atd.

Dokulil (1962: 171) uvádí i tvoření typu *černoch ~ černoušek*, s alternací *o ~ ou*, které je ovšem dle všeho omezeno pouze na deminutivní derivaci od sufixu *-och* (tj. v *-oušek*), je tedy omezeně produktivní. Dokulil rovněž u stejného typu tvoření uvádí i alternaci *oheň ~ ohének*, *okno ~ okénko*, která je ovšem tak málo produktivní, že můžeme směle předpokládat za typický kvantitativní alternant *lel* jak v tomto podtypu tvoření, tak i jinde *líl* (*oheň ~ ohýnek*, *okno ~ okýnko*):

Svedeme-li všechny existující dloužící korelace do jediného zobrazení, pak vznikne tento systém opozic (uplatňovaných s různou produktivitou):

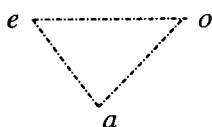
Pomocí paradigmatických korelací kvantitativní jsme mohli provést prvotní uspořádání českých vokálů. Jak vidíme, tyto opoziční hierarchie se vůbec netýkají těch příznaků, kterým N. S. Trubeckoj říká *lokalizační* (*Lokalisierungseigenschaften*) (tj. opozice mezi předními a zadními vokály) a *otevřenostní* (*Öffnungsgradeigenschaften*) (tj. opozice mezi nízkými a vysokými vokály). Kvantitativní korelace rozhodně neuspořádávají opozice mezi foneticky předními, středními a zadními komponenty. Zmíněná korelace kvantitativní sice částečně uspořádává vztahy mezi */ul* a */oul* a */el* a */íl*, netýká se však poměru mezi foneticky nízkými, středními a vysokými vokály, tedy těmi vztahy, pro jejichž popis Trubeckoj zavedl termín graduální opozice.

Pro lepší a komplexnější modelování vokalického systému navrhuje proto zavést další korelaci, tzv. **korelaci kvalitativní**.

Tuto korelaci nacházíme například u slovesných kořenů, které alternují při tvoření vidových opozic, nebo také při tvoření deverbativ:

- /al* ~ */ol*:   *hrabat* ~ *hrob*, *plavat* ~ *plovák*
/al ~ */el*:   *posedět* ~ *posadit*, *pamatovat* ~ *paměť*
/ol ~ */el*:   *ležet* ~ *položít*, *teče* ~ *tok*

Produktivita všech těchto typů není ovšem stejná (zvláště alternace */al* ~ */ol* je poměrně vzácná). V každém případě na jejím základě můžeme vytvořit kvalitativní systémovou opozici. Všimněme si, že se týká pouze krátkých středových a nízkého vokálu, nikoliv vokálů vysokých:

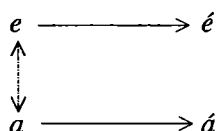

Existují ale i alternace, které nelze zařadit do dosavadních podtříd. Jedná se o **alternace**, které označíme z nedostatku lepšího jména jako **složené kvalitativně-quantitativní**.

Těmito alternacemi rozumíme takové, ve kterých vokály alternují jak v kvalitě, tak i kvantitě. Z hlediska čistě fonetického už jsme zde podobné alternace měli: alternace /ol ~ /oul/ či /el ~ /él/ jsou jistě foneticky složené (alternace mezi monoftongem a diftongem, případně krátkým středním vokálem a dlouhým vysokým). Jak jsme snad dosti přesvědčivě ukázali na základě povahy těchto alternací, fonologicky se jedná o alternace nesložené, které není možné rozložit na jiné. Opozice, o kterých budeme hovořit nyní, však rozložitelné jsou.

Za „čistou“ fonologickou alternací kvantitativně-kvalitativní můžeme považovat: /ál ~ /el/ (*památka ~ pamět*), /ol ~ /ál/ (*hodit ~ házet*), /ál ~ /il/ (*d'ábel ~ diblík*), /él ~ /al/ (*vléci ~ vlak*), /íl ~ /al/ (*žít ~ žatva*) /ál ~ /íl/ (*přát ~ přízeň*), rozličné míry frekvence a produktivity.

Tyto alternace ale jsou ve většině případů sotva základními nesloženými alternacemi, jaké jsme poznávali výše, spíše je můžeme považovat za soubor alternací předchozích. Tak v případě alternace *vléci ~ vlak* musíme mít na paměti, že se jedná vlastně o dvouúrovňovou alternaci *vléci ~ vleču ~ vlak ~ vláčet*, která by se dala graficky znázornit takto:

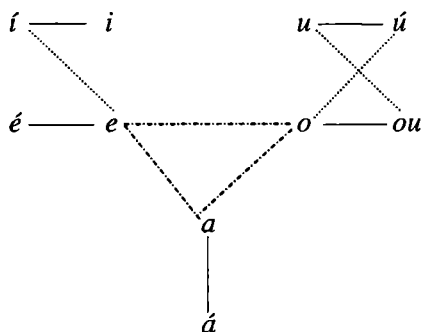

Vztah mezi /ál/ a /él/ je proto pouze parazitický a disjunktní.

Podobně pak alternaci /el ~ /ál/ můžeme chápat jako soubor složený z dvoučlenných opozic (*pamět' ~ pamatovat ~ památka*).

Co se týče složených opozic /ol ~ /ál/ (*chodit ~ scházet, hodit ~ házet*), je pro ně typické to, že jsou složeností posilují jinak málo frekventovanou alternaci /al ~ /ol/.

Vyloučíme-li alternace složené, pak výsledná tabulka opozic kvalitativních i kvantitativních vytváří následující systém:

Stejně důležité jako opozice, které nám vizualizace ukazuje, jsou i vztahy, které neukazuje. Mníme tím funkce mezi fonémy, jejichž existenci doposud fonologie předpokládala pouze za základě analogie.

Je totiž zřejmé, v českém fonologickém systému neexistuje žádná funkce, kterou by na jedné straně uzavíralo *lu/* a na druhé straně ji uzavíralo *li/*, tj. **není žádný důvod předpokládat, že poměr mezi *li/* a *lu/* je stejného druhu jako poměr mezi *le/* a *lo/***. Není proto jiného řešení, než přijmout názor, že mezi *li/* a *lu/* neexistuje žádný fonologický vztah (rozhodně ne opozice proporcionální) mimo prostou konfrontaci mezi dvěma fonologickými komponenty. Opozice mezi *li/* a *lu/* není proporční opozici mezi *le/* a *lo/*.

Stejně tak **neexistuje jediná alternace**, která by nás ospravedlňovala předpokládat, že existuje funkčně zatížená opozice **mezi *le/* a *li/* a mezi *lo/* a *lu/* natož mezi jejich dlouhými protějšky**. Pokud jsou jedny či druhé komponenty v nějakém vztahu, pak je to vztah zprostředkovaný skrze dvě opozice, nikoliv vztah jednoduchý. Mezi *le/* a *li/* (resp. *lo/* a *lu/*) je opět pouze parazitická opozice, nikoliv systémotvorná (stejně tak mezi dlouhými protějšky těchto krátkých vokálů taková opozice neexistuje). Není žádný důvod předpokládat, že poměr mezi *li/* – *le/* (resp. *lí/* – *lé/*, *lu/* – *lo/* a *lú/* – *lól/*) je stejného druhu jako vztah mezi *le/* – *la/* (resp. *lo/* – *la/*).

Třetím závěrem je, že **není důvod tvrdit, že existují dva samostatné vokální kvantitativní subsystémy, které jsou k sobě přiřazeny jako třída k třídě**. Neexistuje totiž samostatný subsystém krátkých vokálů jako třída oproti subsystému vokálů dlouhých jako třídě v proporční opozici. Každá existující opozice kvantity v češtině je bezprostřední mezi dvěma fonémy (krátkým a dlouhým), přičemž v případě středových a vysokých vokálů nemusí jít o jediný exkluzivní vztah, ale o soubor komplexnější, jak jsme výše viděli.

5. Shrnutí

Náš model vokálního subsystému na základě realizovaných opozic (alternací) nám předvedl poněkud odlišné uspořádání, než jakou uváděly dosavadní popisy.

To, co se setrvačností uvádí jako systém českých vokálů (tj. třístupňový a dvoutrídni trojúhelník tvořený pěti komponenty krátkými a obdobný paralelní systém komponentů dlouhých) není totiž jediná třída, ale soubor tříd.

První z těchto tříd je třída tvořená kvalitativními ekvipolentními opozicemi mezi *la/*, *lo/* a *le/*. Všechny komponenty této třídy se účastní i na dalších opozicích (kvantitativních, respektive kvantitativně-kvalitativních).

Dále je tu privativní vztah mezi *la/* a *lá/*, k tomu tu jsou dva složitější čtyřúhelníkové subsystémy vokálů předních a vokálů zadních.

Ani jeden z těchto vedlejších subsystémů nesouvisí přímo s jiným vedlejším subsystémem analogického uspořádání. Čtyřúhelník opírající se o *le/* nemá žádnou funkci k čtyřúhelníku opírajícími se o *lo/* mimo výše zmíněnou ekvipolentní opozici mezi *le/* a *lo/* (a ovšem i *la/*), která je jiného druhu. Vztah mezi *li/* a *lu/* je disjunktní, neboť nemá společný základ s opozicí mezi *le/* a *lo/* a není jí proporční.

Protože neexistuje v češtině žádná opozice, která by byla mezi vysokými vokály na straně jedné a /a/ na straně druhé a nebyla přitom rozložitelná na sadu privativních či ekvipolentních opozic, není důvod předpokládat, že české vokály jsou uspořádány v jedné graduální opozici. Graduální opozice proto není třeba udržovat jako prostředek popisu fonologického systému, je-li jediným objektem, pro které jsou použity, právě vokalický subsystém.

Nelze ani předpokládat, že fonémy se přednostně korelují s fonémy stejné kvantity, jak nám ukazují čtyřúhelníky opírající se o /e/ a /o/. Ani jeden střední krátký vokál nemá v češtině realizovanou opozici ke krátkému vysokému vokálu, stejně tak i dlouhé střední vokály nemají žádnou realizovanou opozici k dlouhému vysokému vokálu.

LITERATURA

- AKAMASU, T. (1988): *The theory of neutralization and the archiphoneme in functional phonology*. Amsterdam: John Benjamins
- CANTINEAU, J. (1952): Les oppositions significatives. *Cahiers Ferdinand de Saussure* 10, 11–40
- CANTINEAU, J. (1955): Le classement logique des oppositions. *Word* 11/1, 1–9
- DOKULIL, M. (1962): *Tvoření slov I*. Praha: Nakladatelství ČSAV
- DOKULIL, M. (1986): *Základní pojmy morfonologie a morfémiky*. In: KOLEKTIV (1986), 175–182
- HJELMSLEV, L. (1972): *O základech teorie jazyka*. Praha: Academia
- HORÁLEK (1986). In: KOLEKTIV (1986), 107–174
- JAKOBSON, R. (1929¹/2002³): *Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves*. Prague: TCLP 2/Roman Jakobson selected writings I., 7–116, Berlin – New York: Mouton de Gruyter
- KOLEKTIV (1986): *Mluvnice češtiny I*. Praha: Academia
- KARLÍK, P. – NEKULA, M. – RUSÍNOVÁ, Z. (EDS.) (1995): *Přehledná mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidových novin
- KOŘÍNEK, M. – ERHART, A. (2000): *Úvod do fonologie*. Praha: Academia
- KRČMOVÁ, M. (1992): *Fonetika a fonologie. Zvuková stavba současné češtiny* (skriptum). Brno: Masarykova univerzita
- KRČMOVÁ, M. (1995): *Fonetika a fonologie*. In: KARLÍK, P. – NEKULA, M. – RUSÍNOVÁ, Z. (EDS.) (1995), 21–64
- KUČERA, H. (1961): *The phonology of Czech*. The Hague: Mouton & Co.
- LASS, R. (1998⁸): *Phonology*. Cambridge: Cambridge University Press
- MATHESIUŠ, V. (1947): *Čeština a obecný jazykozpyt*. Praha: Melantrich
- MARCUS, S. (1969): *Algebraické modely v lingvistice*. Praha: Academia
- PALCOVÁ, Z. (1997²): *Fonetika a fonologie češtiny*. Praha: Academia
- REVZIN, I. I. (1966): *Models of language*. London: Methuen & Co.
- TRUBETZKOY, N. S. (1939¹/1989⁷): *Grundzüge der Phonologie*. Prague: TCLP 7/Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht
- VACHEK, J. (1968): *Dynamika fonologického systému současné spisovné češtiny*. Praha: Academia

GRADUAL OPPOSITIONS AND CZECH VOWEL-SYSTEM

The first part of the article is a review of both older and current opinions on the Czech vowel-system.

The second part is a theoretical basis of an alternation-based analytical phonology. We suppose that (neither paradigmatic nor syntagmatic) alternations of phonemes are the keystones of the phonological system.

The last part is an analysis of a vowel system based on a description of phonological alternations. The Czech vowel-system is built around a central triangle */a/ – /o/ – /e/* in equipollent oppositions. Each long vowel is related to each of these phonemes in privative oppositions of quantity. Long vowels have no alternation with each other, i. e. there is no subsystem of long vowels parallel with the subsystem of short vowels. Phoneme */e/* is not just the member of quantitative alternation with */é/*, but in qualitative-quantitative alternation with */i/* as well. Phoneme */i/* has alternation with */í/* (quantitative correlation). So the phoneme */o/* is not just in quantitative correlation with */ou/* but in qualitative-quantitative correlation with */ú/* as well. Phoneme */u/* has a quantitative correlation with */ú/* and a qualitative-quantitative correlation with */ou/*. Both phonemes */e/* and */o/* have their own quadrangle of qualitative and quantitative correlations, parallel together, but without any kind of alternation between */i/* and */u/*. It is therefore meaningless to talk about gradual opposition in Czech – there is no alternation between */i/ – /e/ – /a/* or */u/ – /o/ – /a/*. There is no simple subsystem of short vowels and parallel subsystem of long vowels, but there are subsystems based on quantitative, qualitative or qualitative-quantitative alternations, related only partly by some members.

Ondřej Šefčík
 Ústav jazykovědy FF MU
 A. Nováka 1, Brno 602 00
 sefcik@phil.muni.cz

